

Ақтөбе облысының 2025-2030 жылдарына арналған өнімді жылқы шаруашылығын дамыту тұжырымдамасы

Кіріспе

Қазіргі заманғы мал шаруашылығы генетикалық ресурстарын, түрлерін жоғалту тенденциясымен сипатталады. Әсіресе мамандардың бақылауысыз белгіленбеген және олардың сипаттамалары мен әлеуеті белгісіз жануарлар.

Осыған байланысты белгілі бір климаттық және экономикалық жағдайларға жақсы бейімделген жергілікті тұқымдарды сақтау, көбейту және жетілдіру әдістерін жасау проблемасы туындайды. Олардың гендік қоры шектеулі, сондықтан олар жоғалса орны толмасы айғақ.

Жылқы еті мен қымыз өндірудің неғұрлым қолжетімді және экономикалық тиімді тәсілі-жергілікті жылқылардың жыл бойы жайылымдық-тебіндікте өсіру биологиялық бейімделуіне негізделген табындық жылқы шаруашылығы болып табылады.

Бұл әдіс- біріншіден, өнімнің ең төменгі құнын қамтамасыз етеді, екіншіден, басқа түрлердің үй жануарлары үшін қол жетімсіз кең жайылымдық жерлерді пайдалануға мүмкіндік береді, үшіншіден, жылқылардың денсаулығы мен конституциясын нығайтады (қатайтады), төртіншіден, жылқылардың тез өсуіне ықпал етеді. Жақсырақ және жоғары сапалы құлындарды алуға мүмкіндік береді. Табынды жылқылар, киіктер, маралдар және басқа да көптеген жануарлар түрлері сияқты, жайылымдық кеңістікте еркін орын ауыстыру кезінде оларға қажетті өсімдіктерді таңдап жеуге қабілетті, бұл экологиялық таза жылқы еті мен қымыз алуға ықпал етеді.

Жылқы етінің диеталық құндылығы, еттің басқа түрлерінен сапалық артықшылығы, оны өндірудің жоғары рентабельділігі, өзіндік құнының төмендігі, біздің республикамыздың халқын тамақтандыру құрылымында таралуы осы құнды тамақ өнімінің өндірісін арттыруға ықпал етуі тиіс.

Халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету проблемасы бүгінгі күні аса өзекті болып табылады және бұл тұрғыда жылқы еті мен қымыз сияқты диеталық және емдік тамақ өнімдерінің өндірісін ұлғайту жөніндегі іс-шараларды әзірлеу өте маңызды.

Қазақстан Республикасында жылқы шаруашылығы өнімдерін өндіру осы мақсат үшін пайдаланылатын тұқымдардың өнімділік деңгейімен алдын ала анықталады.

Ақтөбе облысында өнімді табынды жылқы шаруашылығын дамыту үшін табиғи-климаттық жағдайлар

Өнімді жылқы өсіру үшін, жоғарыда айтылғандай, ең тиімдісі-табынды өсіру әдісі. Жылқыларды табынды өсіру Ақтөбе облысының барлық аймақтарында қолданылады. Дегенмен, өнімді жылқы шаруашылығын одан әрі дамыту және оның тиімділігін арттыру жолдарын таңдау кезінде қысқаша

сипаттамасы төменде келтірілген жергілікті табиғи-климаттық жағдайларды негізге алу қажет.

Ақтөбе облысының ауыл шаруашылығы алқаптарының жалпы ауданы 27 миллион гектарды құрайды. Олардың тек 10% - ы егістік алқаптар, ал қазір тек 6 %. Осылайша, шамамен 90-95% - ы жайылымдармен және өнімділігі төмен табиғи шабындықтар.

Жерді пайдалану үшін мұндай бөлу әртүрлі аймақтардың табиғи жағдайларына тығыз байланысты.

Бір жағынан суық Орал мен Сібірдің, екінші жағынан ыстық климаты бар Оңтүстік шөлдердің арасындағы Ақтөбе облысының географиялық жағдайы күрт температуралық қарама-қайшылықтары бар және өткір континенталды климаттың күшті көрінісін тудырады.

Солтүстіктен оңтүстікке қарай облыс аумағы шартты түрде 4 табиғи аймаққа бөлінеді: жазық, құрғақ жазық, шөлейт, шөл.

I. Жазықтық аймақтарда - астық өндіру мен мал шаруашылығы дамыған. Аймақ облыстың солтүстік бөлігінде орналасқан, батыстан шығысқа қарай созылған. Ол Мәртөк, Қарғалы аудандарын, Қобда ауданының солтүстік бөлігін, Хромтау ауданының солтүстік және орталық бөлігін, Әйтеке би ауданының солтүстік бөлігін қамтиды. Аймақтың ауыл шаруашылығы алқаптарының ауданы 2 905 мың км-ге тең.

II. Құрғақ далалы аймақ-дамыған мал шаруашылығы және астық шаруашылығының жоғары үлес салмағы бар. Аймақ Алға ауданын, Қобда және Әйтеке би аудандарының негізгі бөлігін қамтиды аудан, Хромтау ауданының шығыс және оңтүстік бөлігі, Ырғыз, Ойыл, Темір және Мұғалжар аудандарының солтүстік шеті. Құрғақ далалы аймақтың жалпы ауданы-3 988 мың га.

III. Шөлейт аймақ – негізі мал шаруашылығы қосалқы жекеленген егіншілікпен айналысатын шаруашылығы бар.

Ауданы 7 730 мың га аймақ батыстан шығысқа қарай ені 150-200 км созылады, оған Ойыл, Темір, Мұғалжар аудандарының негізгі бөлігі, Әйтеке би ауданының оңтүстік шеті, Ырғыз ауданының солтүстік-шығыс және орталық бөлігі, Байғанин және Шалқар аудандарының солтүстік шеті кіреді. Ауданы 7 730 мың га аймақ батыстан шығысқа қарай ені 150-200 км созылады, оған Ойыл, Темір, Мұғалжар аудандарының негізгі бөлігі, Әйтеке би ауданының оңтүстік шеті, Ырғыз ауданының солтүстік-шығыс және орталық бөлігі, Байғанин және Шалқар аудандарының солтүстік шеті кіреді.

IV. Пустынная зона – животноводческая. В пределах области эта зона охватывает значительные пространства (15 439 тыс.га), включая южные окраины Подуральского и Тургайского плато, а также часть плато Устюрт. В эту зону входят почти вся территория Байганинского и Шалкарского районов, а также южная половина Иргизского района. IV. Шөлді аймақ – мал шаруашылығы. Облыс шегінде бұл аймақ Орал және Торғай үстіртінің оңтүстік жиектерін, сондай-ақ Үстірт бөлігін қоса алғанда, елеулі кеңістікті (15 439 мың га) қамтиды. Бұл аймаққа Байғанин және Шалқар аудандарының барлық аумағы, сондай-ақ Ырғыз ауданының оңтүстік жартысы кіреді.

Ауыл шаруашылығы салаларының ара қатынасы бойынша бір жағынан I және II, екінші жағынан, III және IV аймақтар бір-біріне жақын.

Екіншілік үшін салыстырмалы түрде қолайлы екі солтүстік аймақтың топырақ-климаттық жағдайлары екіншілік пен мал шаруашылығының өзара үйлестірілген салаларымен ауыл шаруашылығының тиімді дамуына ықпал етеді.

Екі оңтүстік аймақта(III и IV) жайылымдық мал шаруашылығы басым. III аймақ IV аймақтан жақсы жайылымдармен және жем-шөп өндіретін қосалқы екіншілікке арналған жерлердің болуымен ерекшеленеді. Сондықтан, онда жылқы шаруашылығымен қатар қой шаруашылығы да дамиды..

IV шөлді аймақ жергілікті жем-шөп ресурстары жоқтың қасы.

Шөлейт жағдайында өмір сүруге ең бейімделген үй жануарлары-жылқылар мен түйелер. Төзімділігі мен жүргіштілігі арқасында олар қойларға қарағанда әлдеқайда жақсы, қажет болған жағдайда бір жайылымнан екінші жайылымға жеңіл ауысады.

Облыс аудандары бойынша жылқы саны

Қазақстан Республикасында жылқы шаруашылығы өнімдерін өндіру осы мақсат үшін пайдаланылатын тұқымдардың өнімділік деңгейімен алдын ала анықталады.

Республикада жылқы басы тұрақты көбеюде. ҚР Статистика жөніндегі комитеттің мәліметтері бойынша, 2025 жылдың 1 қаңтарына республикада 4 353,0 мың жылқы басы болды, ал 2024 жылдың 1 қаңтарына – 3 851,2 мың жылқы басы болды. Жылқы саны 228,7 мыңға, немесе 9,1% көбейді.

Ақтөбе облысында 2025 жылдың 1 қаңтарына 291 742 жылқы басы тіркелген ал 2024 жылдың 1 қаңтарына – 227 339 жылқы басы болған. Жылқы саны 64 403 басқа, немесе 28,3 % көбейді (кесте 1).

2024 жылы жылқы басы негізінен мына аудандарда көбірек өскен яғни: Байғанин ауданыда 25,8 % , Қобда 21,2%, Мартук ауданы 21,3%, Ойыл 20,0%, Қарғалы 20,9% . Облыс жылқы шаруашылығы өнімдерінің өндірісі осы мақсатқа қолданылатын тұқымдардың өнімділігінің деңгейімен анықталады.

Ақтөбе облысында жылқылардың тұқымдық және таза тұқымдық бастарында ет-сүт өнімділігі бағытындағы жылқылардың жергілікті тұқымдары, яғни қазақы, мұғалжар және көшім жылқылары басым келеді.

Қазақстан Республикасындағы селекциялық-тұқымдық жұмыс ет-сүт өнімділігі бағытындағы жылқылардың жергілікті тұқымдарын сақтауға және көбейтуге, қарқынды ауыл шаруашылығы талаптарына жауап беретін тұқымдардың жаңа жоғары өнімді зауыт желілерін және түрлерін құруға бағытталған.

Бұл жұмыс жылқылардың мұғалжар, көшім және қазақ тұқымдарын өсіруге және жетілдіруге негізделген.

Кесте 1. Ақтөбе облысы бойынша өнімділік бағыты бойынша жылқы саны

Аудандар	Шаруашылықтардың барлық санаттары			оның ішінде в том числе								
				ауыл шаруашылығы кәсіпорындары			дара кәсіпкерлер және шаруа немесе фермер қожалықтары			жұртшылық шаруашылықтары		
	2025 жыл	2024 жыл	2025 жыл 2024 жылға %	2025 жыл	2024 жыл	2025 жыл 2024 жылға %	2025 жыл	2024 жыл	2025 жыл 2024 жылға %	2025 жыл	2024 жыл	2025 жыл 2024 жылға %
Ақтөбе облысы	361 898	283 190	127,8	30 991	27 244	113,8	260 751	200 155	130,3	70 156	55791	125,7
1 Ақтөбе қ.э.	9 300	6 436	144,5	2 522	2 122	118,9	2 630	2 313	113,7	4 148	2 001	207,3
2 Алға	21 011	18 459	113,8	2 095	1 378	152,0	16 195	14 648	110,6	2 721	2 433	111,8
3 Әйтеке би	35 218	32 258	109,2	4 800	4716	101,8	25 783	22 664	113,8	4 635	4 878	95,0
4 Байғанин	40 121	31 496	127,4	1 499	721	207,9	25 282	21 325	118,6	13 340	9 450	141,2
5 Қарғалы	3 557	4 145	85,8	674	639	105,5	1 752	2117	82,8	1 131	1 389	81,4
6 Қобда	29 901	29 441	101,6	3 848	3 983	96,6	22 882	21 370	107,1	3 171	4 088	77,6
7 Мәртөк	8 176	7 068	115,7	166	232	71,6	5 913	5 216	113,4	2 097	1 620	129,4
8 Мұғалжар	46 393	38 448	120,7	2 736	2 579	106,1	37 398	29 533	126,6	6 259	6 336	98,8
9 Ойыл	20 004	18136	110,3	1 430	1 335	107,1	13 800	11 490	120,1	4 774	5 311	89,9
10 Темір	24 945	17 706	140,9	317	268	118,3	20 891	14 993	139,3	3 737	2 445	152,8
11 Хромтау	23 057	15 087	152,8	3 508	3 299	106,3	14 825	9 250	160,3	4 724	2 538	186,1
12 Шалқар	74 204	51 473	144,2	2 774	1 348	205,8	56380	38 439	146,7	15 050	11 686	128,8
13 Ырғыз	26 011	13037	199,5	4 622	4 624	100,0	17 020	6 797	250,4	4 369	1 616	270,4

Жылқыларды тұқымдық аудандастыру

Ақтөбе облысындағы жылқылардың барлық жергілікті өнімді тұқымдары (қазақы, мұғалжар, көшім) жыл бойы жайылымдық-тебендік өсіру жағдайында табындық тәсілмен өсіріледі.

Бұл жерде жылқылардың негізгі саны шаруа (фермер) қожалықтарында – 150982 бас немесе 69,9%, одан кейін халық шаруашылықтарында – 46 609 бас немесе 21,6% және ауыл шаруашылығында шоғырланғанын атап өткен жөн.кәсіпорын-18 347 бас немесе 8,5 %.

2-кестеде Ақтөбе облысының өңірлері бойынша жылқы тұқымдарын аудандастыру көрсетілген

Кесте 2. -Ақтөбе облысы бойынша жылқыларды тұқымдық орналастыру

Аймақ	Әкімшілік ауданы	Жылқылардың тұқымы мен түрі
Солтүстік	Қарғалы	Көшім, мұғалжар , қазақы жабы түрі
	Алға	Мұғалжар,көшім, қазақы жабы түрі
	Мәртөк	Қазақы жабы түрі, көшім
	Хромтау	Қазақы жабы түрі
	Ақтөбе қ.	Көшім, мұғалжар
Оңтүстік	Шалқар	Қазақы жабы түрі
Батыс	Байғанин	Қазақы жабы түрі
	Қобда	Қазақы жабы түрі,мұғалжар, көшім
	Ойыл	Қазақы жабы түрі
Шығыс	Әйтеке би	Қазақы жабы түрі
	Бірғыз	Қазақы жабы түрі
Орталық	Мұғалжар	Мұғалжар, қазақы жабы түрі, көшім
	Темір	Мұғалжар, көшім, қазақы жабы түрі

2-Кесте деректерінен жабы түріндегі қазақ жылқыларының Ақтөбе облысының барлық аймақтарында өсірілетіні байқалады.

Облыс өңірлері бойынша тұқымдық аудандастыру зерттелді, онда солтүстік өңірде – Қарғалы ауданы-көшім, мұғалжар және қазақ жылқы тұқымдары анықталды. Алға ауданы-мұғалжар көшім, Мәртөк ауданы-қазақ және көшім, Хромтау ауданы-қазақы жабытүрі, Ақтөбе қаласының қала маңы аймағы-Көшім жылқы тұқымы және қазақы, мұғалжар.

Оңтүстік аймақ: Шалқар ауд. - жабытүріндегі қазақы жылқылар.

Батыс өңірде (Байғанин, Қобда, Ойыл аудандары)-қазақы жабы түрі.

Шығыс өңірде (Әйтеке би, Ырғыз аудандары) жабы түріндегі қазақ жылқысы өсіріледі.

Орталық өңірде: Мұғалжар ауданында-мұғалжар, қазақы жабы және көшім жылқы тұқымдары және Темір ауданында-мұғалжар, көшім жылқы тұқымдары және жабытүріндегі қазақ жылқылар.

2022 жылдың 01 шілдесіне Ақтөбе облысы бойынша асыл тұқымды және таза тұқымды жылқы малында (n=264 580) қазақ жылқылары басым – 231 506 бас (87,5 %), мұғалжар жылқы тұқымы – 29 104 бас (11,0%), көшім тұқымы-3 970 бас (1,5%).

Осылайша, Ақтөбе облысының жылқы шаруашылығы негізінен жергілікті өнімді жылқы тұқымдарын өсіруге және жетілдіруге негізделген: қазақы жабы, мұғалжар және көшім тұқымдары, олардың бейімделу қасиеттері, өсіру аймағының жағдайларына байланысты, ең жоғары бағаға лайық.

Облыс өңірлері бойынша жылқыларды өсіру

Облыстың табиғи жағдайлары негізінен табынды жылқы шаруашылығы үшін қолайлы.

Облыстың барлық аймақтарында жылқы шаруашылығында шағылысуының негізі әдісі-үйірлік. Оның мәні мынада: бес жастан жоғары айғырға 15-20 бас, жас айғырларға (3-4 жастағы) айғырларға 10-14 бие таңдалады, ал шағылысу маусымы кезінде айғыр олармен бірге жайылымда болады.

Облыстың барлық аймақтарында табынды жылқы шаруашылығында құлындарды өсірудің негізгі әдісі-алғашқы қыстауының соңына дейін жыл бойы енесінің қасында жайылымдық-тебендікте өсіру.

Солтүстік өңірде 49234 бас жылқы немесе облыстың 18,6% жылқы, шығыс өңірде – 37 330 бас жылқы немесе 14,1 %, орталық өңірде – 53987 бас жылқы немесе 20,4 %, батыс өңірде – 71330 бас жылқы немесе 27,0 %, оңтүстік өңірде – 52 699 бас жылқы немесе облыстың барлық жылқы басының 19,9% - ы.

3-кестедегі деректерден көрініп тұрғандай, облыстың барлық өңірлерінде табынды жылқылардың жергілікті өнімді тұқымдары өсірілуде.

Барлық өңірлердің жайылымдық аумақтары жыл мезгілдері бойынша мал жаю кезегімен бөлінген, ал қыста жылқыларды мұздақ баспаған жайылым алқаптарына айдап апару арқылы азықтандыру жиі құтқарады.

Күзде табындар әлі де әртүрлі шөптерге бай жерлерде жайып, қыста олар "қара от" деп аталатын (жусан,) басым болатын шаруа қожалықтарының оңтүстік және шығыс шетіндегі жазықтарға айдалады, ал қар аз болған кезде ол жылқылардың жағдайына теріс әсер етпейді.

Төбелер мен жазықтардың төмендеуі табындарды желден қорғайтын табиғи тыныштық ретінде қызмет етеді.

Шаруашылықтардың жайылым аумағында соңғы кездердегі көктайғақтың пайда болу қаупі жылқы өсірушілерді үнемі дайын болуға немесе жылқыларды шөппен, сабанмен тез арада азықтандыруға немесе мұздануға ұшырамаған жайылымға тез арада айдауға міндеттейді.

Осылайша, жылқыларды жыл бойы жайылымдық-тебендікте өсіру өңірлерінде шөптердің құнарлылығына, жылқы өсірушілердің практикалық тәжірибесіне және шаруашылық аумақтарын геоботаникалық зерттеуге сүйене отырып, барлық жайылымдық алқаптар төрт маусымдық алқаптарға бөлінген: көктемгі, жазғы, күзгі және қысқы және әрбір маусым шегінде жайылымды ауыстырудың әзірленген жоспары бойынша пайдаланылады.

Кесте 3 - Облыс өңірлері бойынша 01.01.2025 жылға жылқылардың саны

Аймақ	Әкімшілік ауданы	жылқысаны		Өсіру тәсілі
		бас.	%	
Солтүстік	Қарғалы	49234	18,6	жыл бойы жайылымдық-тебіндіктәсіл
	Алға			
	Мәртөк			
	Хромтау			
	Ақтөбе қ.			
Шығыс	Әйтеке би Ырғыз	37 330	14,1	-//-
Орталық	Мұғалжар Темір	53987	20,4	-//-
Батыс	Байғанин Қобда Ойыл	71330	27,0	-//-
Оңтүстік	Шалқар	52 699	19,9	-//-
Облыс бойынша барлығы		264 580	100	

Жазда өзен көлдер мен механикалық түрде құдықтан су беру.

Облыс жағдайында жоғарыда аталған әдістер арзан және өнімді жылқыларды алу міндетіне сәйкес келеді.

Сонымен қатар, облыста жылқы шаруашылығының негізгі мәселелері өткір және өзектілігін жоғалтқан жоқ. Сала әлі де көп жағдайда климаттық жағдайларға байланысты, өндіріс базасы баяу нығайып келеді, фермалардың ірі және шоғырланған жемінің сақтандыру қоры аз жиналады.

Тауарлы шаруашылықтардың табындарында барлық жыныстық және жас топтарының жылқылары бар. Тауарлы шаруашылықтардың табындарында барлық жыныстық және жас топтарының жылқылары бар. Бұлар айғырларды шағылысу кезеңі алдындауақытылы дайындамайды. Үйірлерді құрамдау өз бетінше жүреді. 2,5-3 жасар асыл тұқымды емес айғырлар кестірілмейді, бұл жүйесіз жұптасуға әкеледі.

Осыған байланысты шағылысу көбінесе кеш мерзімде өтеді, бұл әлсіз кеш-құлыншақтар тууына және кеш күйген биелердің пайда қысыр қалуына әкеледі.

Етке өткізілетін жылқыларды арнайы көктемгі және күзгі азықтандыру жүргізілмейді.

Осылайша, облыста өнімді табынды жылқы шаруашылығын жүргізу технологиясы жетілдіруді талап етеді.

Ақтөбе облысының ауыл шаруашылығы құрылымдарында тұқымдар бөлінісінде асыл тұқымды жылқылардың саны.

Ақтөбе облысының аумағында асыл тұқымды жылқы өсірумен айналысатын 31 шаруашылық жұмыс істейді, оның ішінде мұғалжар тұқымы бойынша -17, көшім тұқымы бойынша -9, қазақ жабы бойынша -5 шаруашылық. Бұл кәсіпорындардың барлығы өнімді жылқы шаруашылығында асылдандырумен айналысады. Ақтөбе облысының асыл тұқымды жылқыларының саны 8 427 басты құрайды (кесте.)

Кесте4.-Ақтөбе облысының тұқымдар бөлінісінде асыл тұқымды жылқылардың саны

№	Жергілікті жылқы тұқымдары	Саны, бас	%
1	Көшім	1 674	14,7
2	Мұғалжар	6 439	56,6
3	Қазақы жабы түрі	3 260	28,7
	Барлығы:	11 373	100 %

4-кестенің деректері көрсеткендей, мұғалжар жылқы тұқымы – 6 439 бас (56,6%), одан кейін жабы түріндегі қазақ жылқылары-3 260 бас (28,7%) және көшім жылқылары-1674 бас (14,7%).

Тұқымдар бөлінісінде асыл тұқымды жылқылардың сандық және кластық құрамы

Асыл тұқымды шаруашылықтарда мұғалжар, көшім және қазақ тұқымдарының жылқылары таза тұқымды және негізінен жоғары класты жануарлардан тұрады.

5-кестеде Ақтөбе облысының шаруашылықтары бойынша асыл тұқымды жылқылардың тұқымдарының кластық құрамы көрсетілген.

Кесте5.- Тұқымдар бөлінісінде асыл тұқымды жылқылардың өндіруші құрамының кластық құрамы

		Асыл тұқымды жылқы саны 01.01.2025 ж.			
	Барлығы, бас.	Оның ішінде			
		Элиталық айғырлар	Биелер		
			Барлығы	Элита	I-кл

					n	%		
1	Мұғалжар	4 963	187	2696	1891	70,1	633	172
2	Қазақы жабы түрі	2 321	101	1442	858	59,8	459	125
3	Көшім	1 143	37	602	494	82,0	87	21
	Барлығы	8427	325	4 740	3 243	68,0	1179	318

Асыл тұқымды жылқы шаруашылықтарында мұғалжар, көшім және қазақ тұқымдарының жылқылары таза тұқымды және негізінен элита класында болады. Элита класындағы мұғалжар тұқымды айғырлар-187 бас. Мұғалжар тұқымды асыл тұқымды биелердің аналық табындарында – 2696 бас, оның ішінде элита класы – 1891 бас (70,1%), бірінші класы– 633 бас (23,5 %), екінші класы-172 бас (6,4 %).

Көшім тұқымы бойынша элиталық таза тұқымды айғырлар - 37 бас. Асыл тұқымды биелер - 602 бас, оның ішінде элита класы – 494 бас немесе 82,0 %, бірінші класы - 87 бас (14,5 %) және екінші класы – 21 бас (3,5%).

Жабытүріндегі асыл тұқымды қазақ жылқылар-2 321 бас, оның ішінде айғырлар - 101 бас, асыл тұқымды биелер – 1442 бас. Барлық айғырлар (n=101) таза тұқымды және элиталық, элита класындағы биелер – 858 бас (59,5%), бірінші класс – 459 бас (31,9 %), екінші класс – 125 бас (8,6 %).

6-кестеде мұғалжар, көшім және қазақ асыл тұқымды жылқы тұқымдарының ересек айғырлары мен биелерінің орташа тірі салмағы көрсетілген.

Кестеб. - Мұғалжар, көшім және қазақы жылқы тұқымдарының асыл тұқымды ересек айғырлары мен биелерінің орташа тірі салмағы

Тұқымы	Айғырлар		Биелер	
		Тірі салмағы, кг,		Тірі салмағы, кг
	n		п	
Мұғалжар	187	578,4	2696	492,1
Көшім	37	619,2	602	525,3
Қазақы жабы түрі	101	457,1	1442	413,7

6-кестенің деректері асыл тұқымды жылқы шаруашылықтарында ересек айғырлардың тірі салмағы 578,4 кг, биелер – 492,1 кг, мұғалжар тұқымды айғырлар мен биелердің жоғары өнімді тобы қалыптасқанын көрсетеді.

Осылайша, облыстың негізгі жылқы шаруашылықтарында Ақтөбе облысының және республиканың басқа өңірлерінің табынды жылқыларын одан әрі көбейту және өнімділік сапасын арттыру үшін өнімді бағыттағы Ақтөбе популяциясының жергілікті жылқы тұқымдарының жоғары класты айғырлары мен биелерінің жеткілікті саны бар.

2025-2030 жылдарға арналған жылқы басының болжамды саны.

Жылқы етімен бие сүтін өндіру бойынша өнімді жылқы шаруашылығының қолда бар елеулі элеуетін ескере отырып, жылқы басының саны жыл сайын орта есеппен 10,8% - ға артып келеді, қолайлы жағдайлар мен азықты мұқият дайындау кезінде облыстың жылқыларының болжамды саны 2022 жылдан 2026 жылға дейін 316 157 басқа дейін ұлғаяды.

Жылқы шаруашылығындағы жылқыларының өнімділігін арттыру бойынша асылдандыру-технологиялық тәсілдер

Елдің табиғи-климаттық жағдайы негізінен жылқы өсіруге мүмкіндік береді: жұмыс-пайдалану және өнімді бағыт. Жақсы өнімді, жеткілікті өнімділікпен жұмыс істейтін жылқыларды (немесе шопан жылқысы деп аталатын) өсіру үшін негізгі типтегі Көшім тұқымындағы жылқыларды қолдануды ұсынамыз. Етті-сүтті өнімділігі жоғары, құнарлылығы жоғары және жыл бойы жайылымдық жағдайда өмір сүруімен ерекшеленетін жоғары өнімді жылқыларды алу үшін Мұғалжар тұқымын, Көшім массивтік, негізгі типтерін, жабе үлгісіндегі қазақ жылқыларын пайдалану қажет.

Ет-сүт, жұмыс-пайдаланатын жылқыларды өсіру және оларды жақсарту барлық меншік нысанындағы жылқы фермаларында, әсіресе ірі ауыл шаруашылығы құрылымдарында тікелей жүзеге асырылуы тиіс. Бұл ретте етті жылқы шаруашылығында негізгі назар жайылымдық-тебеневтік құрамға жоғары бейімделуді сақтай отырып, тірі массаны арттыруға, сою өнімдерінің (ұшаның, целлюлозаның) шығуына аударылуға тиіс. Сүтте-биелерді машинамен саууға бір мезгілде бейімдей отырып, тәуліктік сүтті ұлғайтуға. Осы талаптарға байланысты өнімді табын жылқы шаруашылығындағы асыл тұқымды жұмыс республиканың әртүрлі аймақтарындағы әртүрлі тұқымды жылқылардың өнімді және бейімделу қасиеттерін ескере отырып құрылуы керек. Солтүстік және солтүстік-шығыс өңірлерде, жергілікті қазақ жылқыларында тротуар, Дон және басқа да зауыттық жылқы тұқымдарымен жүргізілген тұқымаралық сіңіру арқылы оларды ұстау шарттары өзгерместен (табындық) оң нәтиже берген жоқ. Асыл тұқымды малды өсірудің негізгі әдістері: таза тұқымды мал өсіру, пайдаланушылық табындарда өнімділігі жағынан бастапқы аналық малдан жоғары жақсартатын типті өндірушілерді қолдана отырып, біркелкі-жақсартатын таңдау. Ғылыми материалдарды талдау негізінде табын жылқы шаруашылығындағы будандармен асыл тұқымды жұмыстың екі негізгі әдісі айқын көрінеді. Біріншіден, кең ауқымда жергілікті тұқымды айғырлармен будандастырылған биелерді қайта кесіп өту керек. Зауыттық тұқымдардың $\frac{1}{4}$ және одан аз қаны бар жылқылар бейімделу қасиеттері мен Конституциясы бойынша жергілікті тұрғындардан іс жүзінде ерекшеленбейтіні және өнімділігі жағынан олардан біршама жоғары екендігі анықталды. Салыстырмалы түрде қысқа мерзімде қайтару арқылы жергілікті

тұқымды жылқылардың санын едәуір арттыруға болады. Екіншіден, бейімделу қасиеттерін жоғары тірі салмақпен сәтті үйлестіретін қажетті типтегі будандармен селекциялық жұмыс негізінде өнімділіктің ет және сүт бағытындағы жылқылардың жаңа тұқымдық топтары мен тұқымдарын өсіруге болады. Мұндай жұмыс тиісті ғылыми мекемелердің әдістемелік басшылығымен ұйымдастырылуы керек". Осылайша, айғырларды бекітуді бірінші кезекте асыл тұқымды биелер бар шаруашылықтар бойынша, олардан асыл тұқымды төлдерді асыл тұқымға сату үшін алу үшін жүргізу керек. Мектептерді қалыптастыру кезінде ең жақсы айғырларға неғұрлым құнды аналықтарды таңдау принциптерін басшылыққа алыңыз. Мұғалжар тұқымды биелерден жеке мектептер қалыптастыру. Бұл құнды жатыр негізін сақтауға қол жеткізеді. Басқа жергілікті қазақ биелері мен олардың будандары жаппай, негізгі үлгідегі Көшім айғырларының буынына қалыптасады.

Ақтөбе облысының жергілікті Жылқы тұқымдарының қолда бар генофондын жетілдірудің негізгі бағыттары

Нарықтың қазіргі жағдайында өнімді жылқы шаруашылығында селекциялық-асыл тұқымды жұмысты ұйымдастыру мен жүргізудің жаңа нысандары осы саланың негізгі бағыттарын ғылыми қамтамасыз етуді қарқындатуды талап етеді, атап айтқанда:

- генетика мен биотехнологияның заманауи жетістіктерін пайдалану негізінде қолда бар тұқымдардың генофондын сақтау;
- селекциялық-асыл тұқымдық жұмыста үздік отандық және әлемдік жылқы гендік қорын пайдалану арқылы қолда бар жылқы тұқымдарын, типтері мен желілерін жетілдіру;
- асыл тұқымды жас жылқыларды бағыттап өсірудің перспективалық технологияларын құру;
- өнімділігі жоғары жылқылар популяциясының көбеюі, оларды өсіру аймағының кеңеюі.

Жылқы шаруашылығы өнімдерін өндіру технологиясы

Жылқы еті мен қымыз өндірісін ұлғайту үшін жылқы шаруашылығы өндірісіне өнімді табын жылқы шаруашылығының өнімділігі мен тауарлылығын арттыру әдістерін табандылықпен енгізу қажет:

- табын құрылымындағы биелерді 60-қа дейін ұлғайту⁰%;
- ет контингентін сою азықтандыру мен бордақылаудан кейін жүргізіледі;

Жас жануарларды етке сату қай жаста тиімдірек деген мәселені шешкен кезде, 6, 18, 30 және 42 айлық жастағы күзгі сойылған жас

жануарларда ет сапасы жақсы екенін ескеру қажет. Алайда, біздің есептеулеріміз бойынша 30 айлық жас жануарларды сату экономикалық тұрғыдан тиімді. 2,5 жастан 3,5 жасқа дейінгі жас жануарлардың шамадан тыс әсер ету шығындары осы жас аралығындағы ет өсімімен өтелмейді. Сонымен қатар, 3,5 жасқа дейінгі жас жануарлардың шамадан тыс экспозициясы кезінде табын құрылымындағы аналықтардың үлес салмағы азаяды (30% - дан төмен).

Жекелеген шаруашылықтарда аналықтардың үлес салмағын 60% - ға дейін немесе одан да көп арттыру үшін етке 6-8 айлық құлындарды сату орынды (сондықтан аналықтарды құлындармен қыстау қиын болған жағдайда жасау керек). Бұл жағдайда табынның репродуктивті мүмкіндіктері артады, 1 жылқыға ет өндірісі 11-12% - ға артады, жылқыны берудің рентабельділігі 12% - ға артады, бірақ 1 жатырға ет өндірісі 24% - ға және 1 бастың берілу салмағы 30% - ға төмендейді.

Жылқы Производство өндіру тек мамандандырылған жылқы шаруашылығында ғана емес, сонымен қатар жылқылар негізінен тірі тарту ретінде пайдаланылатын басқа шаруашылықтарда да жүзеге асырылады. Осы мақсатта жасына немесе басқа себептерге байланысты алынып тасталған жылқыларды азықтандыру және бордақылау арқылы жоғары жағдайға жеткізеді және олардан толық ет өнімдерін алады.

Сонымен қатар, пайдаланылған биелер санының бір бөлігі балапанға жіберіледі және олардан ересек жылқылардың табиғи азаюын толтыру үшін қажет жас жануарлар өсіріледі, бұл өте жөнделген жас деп аталады). Мұндай жас жануарларды өсіру қора азығын көп тұтынуды қажет етпейді, өйткені құлындар етке туған жылы күзде, 6-9 айда немесе келесі күзде, бір жарым жасында беріледі.

Супер жөндеуден өткен етті жас жануарлар қымыз фермаларында да алынады.

Барлық осы жағдайларда ет қосымша өнім болып табылады. Әрине, мұндай өндіріс жылқы тұқымына арнайы талаптар қоймайды.

Жылқы шаруашылығындағы ең маңызды зоотехникалық іс-шара жылқыларды азықтандыруды ұйымдастыру болып табылады. Маусымдық жайылымдарда азықтандыру деңгейінің біркелкі болмауына байланысты жылқылардың майлылығы айтарлықтай өзгереді. Әдетте, жылқылар қыста, ал құрғақ, шөлейт және шөлді жерлерде - жаздың аптап ыстығында айтарлықтай арықтайды.

Дұрыс ұйымдастырылған азықтандыру жоғары сапалы ет өндірісін ұлғайтуды қамтамасыз етеді, тиімді экономикалық әсер береді. Сондықтан, жылқы өсіру аймақтарында оны жыл мезгілдері мен жануарлардың жасына

байланысты жемшөп факторларын ескере отырып, барлық жерде қолдану керек.

Құрғақ дала, жартылай шөлдер мен шөлдер аймақтарында жылқылар көктем мен күзде қоректенеді. Азықтандыруды ұйымдастырған кезде табындарды күні бойы 2-3 есе суарумен және жалап түзбен қамтамасыз етуге ерекше назар аудару керек.

Көктемгі қоректену 1,5-2 айда, жылу басталғанға дейін және жәндіктердің жаппай жазына дейін аяқталуы мүмкін: жаз - 2-3 айда және күз - 3 айда (қыркүйек-қараша).

Ересек жылқыларды көктемде етке, ал жас және ішінара ересек жылқыларды қыстау қарсаңында - күзде тапсырған жөн.

Күзгі қоректенуден кейін етке әр түрлі жастағы аса жөнделген жас малды (барлық меншік нысандарындағы көптеген тауарлық шаруашылықтарға тән аналардан ажыратпай) тапсыру үшін табынның келесі құрылымы ұсынылады (кесте.5).

5-кесте-жыл басындағы малдың әртүрлі құрылымындағы ет өндірісі

Нұсқа (Вариант)	Жас жануарлард ың жасы, іскеасырыла тынет,жыл	Жыл басындағы мал басының құрылымы, %			Ет өндірісі (тірі салмақ), кг	
		өндіруші- айғырлар	биелер	жас жануарлар	құрылымд ық басына	1-ге бие
I	0,5	4,0	66,2	29,8	112,6	170,1
II	1,5	2,8	47,4	49,8	106,2	224,1
III	2,5	2,3	37,0	60,7	100,5	271,5

Бірінші нұсқа мүмкіндігі шектеулі шаруашылықтар үшін жас жануарларды өсіру үшін қолайлы.

Көптеген формалар үшін екінші нұсқа оңтайлы болып табылады, өйткені ол екі жазғы кезеңде және тек бір қыста жас жануарларды өсіруді қарастырады, бұл экономикалық тұрғыдан тиімді.

Үшінші нұсқа кең жайылымдары бар шаруашылықтарға, соның ішінде қысқы жайылымдарға ұсынылады. Осы ережелерге сүйене отырып, шаруашылық мамандары нақты жағдайларға байланысты өнімді табындағы малдың оңтайлы құрылымын есептейді.

Қазіргі уақытта республикада қарқынды технология бойынша жылқы өндіру, атап айтқанда өнеркәсіптік будандастыру және стационарлық бордақылау кеңінен таралуда. Бұл жылқыны жеткізудің маусымдылығын жоюға мүмкіндік береді және жоғары сапалы өнімдердің тұрақты өндірісін қамтамасыз етеді. Бұл әдіс сонымен қатар еңбекті қажет ететін процестерді барынша механикаландыруға, еңбек өнімділігін күрт көтеруге, орташа тәуліктік салмағы 1000-1200 г-ға ие болуға, оның әр килограммына 6,5-8,0 жем бірлігін және жоғары рентабельділікті жұмсауға мүмкіндік береді. Осыны ескере отырып, алдағы жылдары жылқыларды бордақылау бойынша мамандандырылған шаруашылық құру қажет.

Бордақылау екі кезеңге бөлінеді. Бірінші кезеңде (ұзақтығы 30-35 күн) диетаға кіретін жемшөптің жалпы қоректенуі 100 кг тірі салмаққа 2,5 Жем бірлігін және 1 Жем бірлігіне 100 г қорытылатын ақуызды, екінші кезеңде (ұзақтығы 25-30 күн) сәйкесінше 2,7 Жем бірлігін және 80 г қорытылатын ақуызды құрайды.

Жылқыларды бордақылау үшін ірі қара малды бордақылау сияқты Жем қолданылады. Бірінші кезеңде концентрацияланған Жем диетаның жалпы тамақтануының 30% - 6, ал соңғы кезеңде 60% - құрауы керек.

Сүт жылқы шаруашылығын мамырдан қыркүйекке дейін қымыз өндіретін, сондай-ақ жыл бойы жұмыс істейтін ірі механикаландырылған фермаларды ұйымдастыру арқылы дамытқан жөн. Қымыз фермаларын қала маңында, өнеркәсіп орталықтары мен санаторийлер құрған жөн.

Сүт жылқы шаруашылығының тиімділігін арттыру мақсатында 100 және одан да көп сауын биелері бар фермалар құру қажет.

Қала маңындағы аймақта орналасқан кешенде немесе маусымдық қымыз фермасында табиғи және егістік жайылымдары жеткілікті жылқыларды табындық ұстау базасы болуға тиіс. Егін егуге, табынушылардың еңбек өнімділігін қамтамасыз етуге және арттыруға келетін болсақ, бұл мақсаттар үшін ең жақсы құрал-жайылымдарды қоршау.

Көптеген ғылыми-зерттеу мекемелері әр түрлі тұқымды биелердің сүт өнімділігін зерттеді. Сонымен қатар, биелер 5 айлық лактация кезінде 1500-3000 литр сүт беретіні анықталды. Тауарлы сүтті сауу жалпы сүтке қарағанда 1,5-2 есе аз және тәулігіне сауу санына байланысты. Максималды сүтті 5-15 жас аралығындағы биелерден алады. Егде жастағы аналықтарда сүт өнімділігі мен Жемге ақы төлеу төмендейді.

Маусымдық қымыз фермалары үшін сауудың оңтайлы мерзімі-105 күн, бір конематқаға сауын-485 кг; мәдени-табындық - тиісінше 150 күн және 600 кг. жақсартылған табындық құлындардың тірі салмағы (5 ай.) шамамен 160 кг, мәдени-табындық (6 ай.)- 180 кг (Дүйсембаев К.И., 1985 ж.).

Биелердің сүт өнімділігін арттырудың ең тиімді әдістерінің бірі-тарату. Оның негізі - қарқынды сауу кезінде толық тамақтану. Бие өсіру 44 күннен кешіктірілмей және құлаған күннен бастап 20 күннен ерте емес басталады.

Лактацияның бірінші жартысында үлестірген кезде биелерді машинамен сауу тәулігіне 8-10 рет 1,5-2 сағат аралықпен жүргізіледі.

Биелерді сауу "кезекші" құлынсыз жүзеге асырылады, сондықтан белсенді сүт беруді ынталандыру үшін сауу кезінде қатаң түрде жемдік биеге есептегенде 3-4 кг жем беріледі.

Орташа алғанда, тірі салмағы 450-500 кг сауын бие үшін күніне 10-12 Жем бірлігі қажет. 1 Жем бірлігіне 110 г қорытылатын ақуыз, 7 г кальций, 5 г фосфор және кем дегенде 20 мг каротин қажет. Жас филлилер олардың өсуіне 1-1, 5 Жем бірлігін қосады.

Қымыз маусымында (жазда) бие үшін негізгі жем - шөп.

Қорытынды

Жергілікті Жылқы тұқымдарының ет және сүт өнімділігінің тұрақты және тиімді дамуы үшін мыналарды орындау қажет:

1. Өнімділіктің ет және сүт бағытындағы жылқылардың жергілікті тұқымдарын одан әрі дамыту жануарлардың саны мен өнімділігінің өсуі есебінен жүргізілуі тиіс.
2. Жергілікті табын түріндегі жылқылардың асыл тұқымды және өнімді қасиеттерін жетілдіру үшін өнімділігі жоғары айғырлардың, Мұғалжар, Көшім тұқымдарының және "құрбақа" түріндегі қазақ тұқымдарының генетикалық әлеуетін қарқынды пайдалану қажет.
3. Генетика мен биотехнологияның заманауи жетістіктерін пайдалану негізінде өнімділіктің ет және сүт бағытындағы қолда бар жергілікті Жылқы тұқымдарының генофондын сақтау.
4. Жылқыларды сапалы жақсартудағы басты рөл өнімділігі жоғары асыл тұқымды мал басы бар ауыл шаруашылығы құрылымдарына берілуі тиіс. Бұл шаруашылықтарда желілер, аналық отбасылар, ұялар бойынша өсіру әдісін қолдану, жылқыларда пайдалы тұқым қуалаушылықтың дамуы мен шоғырлануын қамтамасыз ететін мәдени-табын әдісінің элементтерін енгізе отырып, жас жануарларды мақсатты іріктеу мен іріктеуді, өсіруді жүргізу қажет.
5. Өнімділіктің ет-сүт бағытындағы жергілікті жылқы тұқымдарымен тереңдетілген селекциялық-асыл тұқымдық жұмыс жүргізу. Өнімді жылқы шаруашылығы жүйесіндегі міндетті буын ретінде жылқы фермаларында, ал асыл тұқымды табындарда жылқылардың жеке зоотехникалық есебін

ұйымдастыруды - селекциялық жұмыстың барлық кешенін енгізуді - бағалау, жұптарды іріктеу, жас жануарлардың өсуі мен дамуын бақылау, селекциялық-асыл тұқымдық жұмыстың перспективалық жоспарларын жасауды көздеу көзделсін.

6. Табындарды өнімділігі жоғары айғырлармен-ет және сүт өнімділігінің жергілікті тұқымдарын өндірушілермен жабдықтауға ерекше назар аудару керек.

7. Жергілікті қазақ жылқыларының ет өнімділігін арттыру үшін Көшім тұқымының айғырларымен өнеркәсіптік қиылысу және Мұғалжар тұқымының айғырларымен кіріспе қиылысу (жақсартатын қиылысу) және ет өнімділігі жоғары және жыл бойы жайылымдық-тебеневтік күтіп-бағуға жақсы бейімделген I ұрпақ будандарын қалыптастыру қолданылсын.

8. Өнімділіктің ет және сүт бағытындағы жергілікті тұқымды асыл тұқымды жас малды өсіру және тайпаға өткізу үшін шаруашылықтарды ынталандыру мақсатында:

- Сатылатын асыл тұқымды төлді субсидиялау.

- Аналық мал басымен селекциялық және асыл тұқымдық жұмыстарды жүргізуді субсидиялау.

9. Жыл сайын 100 биеге шаққанда 86-90 құлын алуға мүмкіндік беретін және жылқы басының 97-98% деңгейінде сақталуын қамтамасыз ететін ғылыми негізделген технологияны енгізу.

10. Етті жылқы шаруашылығындағы өндірісті интенсификациялау жолдары тауарлық мяса шығымдылығын 1 басқа есептегенде ұлғайтуға негізделуге тиіс:

- табын құрылымындағы биелерді 60-қа дейін ұлғайту%;

- ет контингентін сою азықтандыру мен бордақылаудан кейін жүргізіледі;

Жас жануарларды етке сату қай жаста тиімдірек деген мәселені шешкен кезде, 6, 18, 30 және 42 айлық жастағы күзгі сойылған жас жануарларда ет сапасы жақсы екенін ескеру қажет. Алайда, біздің есептеулеріміз бойынша 30 айлық жас жануарларды сату экономикалық тұрғыдан тиімді. 2,5 жастан 3,5 жасқа дейінгі жас жануарлардың шамадан тыс әсер ету шығындары осы жас аралығындағы ет өсімімен өтелмейді. Сонымен қатар, 3,5 жасқа дейінгі жас жануарлардың шамадан тыс экспозициясы кезінде табын құрылымындағы аналықтардың үлес салмағы азаяды (30% - дан төмен).

Жекелеген шаруашылықтарда аналықтардың үлес салмағын 60%-ға дейін немесе одан да көп арттыру үшін 6 айлық құлындарды етке сату орынды (сондықтан аналықтарды құлындармен қыстау қиын болған жағдайда жасау керек). Бұл жағдайда табынның репродуктивті мүмкіндіктері

артады, 1 жылқыға ет өндірісі 11-12% - ға артады, жылқыны берудің рентабельділігі 12% - ға артады.

11. Сүт жылқы шаруашылығын мамырдан қыркүйекке дейін қымыз өндіретін, сондай-ақ жыл бойы жұмыс істейтін ірі механикаландырылған фермаларды ұйымдастыру арқылы дамытқан жөн. Қымыз фермаларын қала маңында, өнеркәсіп орталықтары мен санаторийлер құрған жөн.

Сүт жылқы шаруашылығының тиімділігін арттыру мақсатында 100 және одан да көп сауын биелері бар фермалар құру қажет.

12. Қыстау қиын болған жағдайда жыл сайын бір атқа 10-12 ц мөлшерінде жоғары сапалы шөптің кепілдік қорын жинау қажет. Мұндай шөп қоры аз, бірақ оны қолайлы қыста ауыспалы қорларды жинақтау арқылы көбейтуге болады. Табынға қатаң бекітілген шөптің көпжылдық қоры ғана джут жылындағы апатты болдырмайды.

13. Жылқы шаруашылығы өнімділігінің ет және сүт бағытын дамыту үшін осы ресурстарды ұтымды басқару үшін ғылым мен өндірістің келісілген іс-қимыл жүйесін құру қажет.